

Наталія СЕЙКО

*Житомирський державний педагогічний
університет імені Івана Франка*

ДОБРОЧИННІСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ В СИСТЕМІ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ (XIX СТ.)

У статті подано розгорнутий аналіз добродійної діяльності польської етнічної меншини на Правобережжі у справі розбудови освіти на Волині, Поділлі й Київщині протягом XIX століття. Представлено широкий фактологічний матеріал щодо змісту та кількісно-якісних показників добродійної підтримки сфери освіти з боку польської шляхти Правобережжя.

Ключові слова: *Правобережжя, добродійна діяльність, польська шляхта, етнічна меншина, освіта.*

An extensive analysis of charitable activity of the Polish ethnic minority on Pravoberezhya in the development of education in Volyn, Podillya and Kyivshchyna during XIX c. is presented in the article. Wide factual material concerning the content and quantitative and qualitative indices of charity support of the sphere of education on the part of Polish gentry of Pravoberezhya is presented.

Key words: *Pravoberezhya, charitable activity, Polish gentry, ethnic minority, education.*

W artykule przedstawiona została szczegółowa analiza działalności charytatywnej polskiej mniejszości etnicznej na Prawobrzeżnej Ukrainie związanej z szerzeniem edukacji na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie na przestrzeni XIX wieku. Zaprezentowano tu szeroki materiał fakto-logiczny, dotyczący treści i jakościowo-ilościowych wskaźników pomocy charytatywnej w dziedzinie edukacji udzielonej przez prawobrzeżną polską szlachtę.

Słowa kluczowe: *Prawobrzeże, działalność charytatywna, szlachta polska, mniejszość etniczna, edukacja.*

Доброчинність як морально-етичне та соціально-педагогічне явище можна розглядати як один із чинників соціалізації дітей шкільного віку: інструмент соціального захисту неблагополучних верств населення, їх освіти і виховання, а також обдарованих школярів, які були не в змозі отримати вищу освіту чи розпочати самостійну наукову діяльність без сторонньої підтримки.

Площина середньої освіти у XIX – на початку XX ст. кілька разів підлягала структурним перетворенням, починаючи з «Попередніх правил народної освіти», згідно зі Статутами 1804, 1828, 1864, 1871, 1872 рр. Тому до категорії середніх навчальних закладів спочатку входили гімназії та народні училища; потім училища розділилися на двокласні й однокласні, міністерські та приходські; пізніше з'явилися реальні, комерційні, ремісничі училища. Крім того, на Правобережжі,

що належало переважно до Київського учбового округу, існували єврейські і німецькі училища та початкові школи. У 1905 р. система освіти Російської імперії була вже досить розгалуженою і мала яскраво виражений становий характер. Для нижчих станів було передбачено елементарні школи різних відомств (однокласні 3 – 4-річні училища, двокласні 5-річні училища, вищі початкові училища з чотирма класами як надбудова над початковою школою). На їх базі існували нижчі ремісничі, технічні й торговельні училища, а також учительські семінарії.

Для середніх і вищих станів існували чоловічі та жіночі середні й вищі навчальні заклади. Крім цього, були вже й спеціалізовані та вузькоспеціальні навчальні заклади: кадетські корпуси, дворянські інститути, інститути шляхетних дівчат, Пажеський корпус. Особливу групу завжди складали духовні навчальні заклади.

Правобережні та лівобережні губернії Київського учбового округу суттєво відрізнялися у постановці самої проблеми добродійних коштів у розвитку навчальних закладів; участь шляхти правобережних губерній у фондуванні освіти перебувала на більш високому рівні, що й виявилось у швидших темпах розвитку середньої освіти. Зауважимо, що дослідження XIX ст., як і сучасна українська історична література, не позбавлені в цьому сенсі певної упередженості. Подеколи можна знайти цілком суперечливі оцінки місця та ролі добродійності з боку місцевої польської шляхти у фондуванні навчальних закладів Правобережжя. Попечитель Київського учбового округу Ф.Ф. Вітте, відвідавши навчальні заклади округу, писав: «Порівнюючи гімназії в західних губерніях мого округу з гімназіями в Чернігівській і Полтавській губерніях, я дійшов висновку, що у перших між учнями більше наукового інтересу і жвавості думки, а між вчителями більше педагогічних обдарувань і такту, аніж в останніх» [1, 21]. Директор 2-ї (губернської) Київської гімназії А. Андріяшев зазначав, що в лівобережних губерніях «пожертви були дуже незначними. Вони переважно не перевищували 100-200 руб. на рік на один навчальний заклад. Подавців значних коштів практично не було, виключаючи конотопського поміщика Пурпуру, котрий вніс до Приказу громадської опіки 16 000 руб. з тим, щоб з відсотків з цього капіталу виховувалися шість бідних учнів» [2, 43]. Натомість в одному з сучасних досліджень зазначено: «Шкільна реформа царського уряду була поширена і на Малоросійську губернію, утворену в 1796 р., а в 1802 р. перейменовану в генерал-губернаторство з Чернігівською та Полтавською губерніями. Ця територія менше постраждала від польсько-шляхетського поневолення і, внаслідок цього, освітня справа у ній раніше була поставлена краще» [3]. Зауважимо, що питання про

рівень навчання та виховання на Право- та Лівобережжі залишається дискусійним; натомість якщо йдеться про добродійну активність першої половини XIX ст., особливо першої його чверті, то тут перевага правобережних губерній, на нашу думку, є безперечною.

З початку XIX ст. середні навчальні заклади стали об'єктом активної добродійної допомоги місцевої польської громади. Від моменту створення Міністерства народної освіти Російської імперії середня освіта кілька разів піддавалася серйозній структурній трансформації, яка у свою чергу, впливала на можливості залучення добродійних коштів до навчальних закладів. У зв'язку з цим варто наголосити на прийнятті 1804 року «Статуту навчальних закладів, підвідомчих університетам» (закріплення місця гімназій у системі освіти Росії), створенні 1826 року Комітету з улаштування навчальних закладів (зведення їх до єдиного стандарту), прийнятті 1828 року «Статуту гімназій і прогімназій, що знаходяться у віданні університетів» (закріплення станового статусу гімназій), переведення гімназій у підпорядкування попечителям навчальних округів (1835), створення 1852 року трьох типів гімназій: з природничим спрямуванням, поглибленим вивченням права та вивченням латинської і грецької мов, прийнятті 1864 року «Статуту гімназій і прогімназій» (оголошення гімназій позастановими навчальними закладами, створення класичних та реальних гімназій), а також на прийнятті 1870 року «Положення про жіночі гімназії».

Крім загальноросійських законодавчих актів, на розвиток добродійності впливали почасти й місцеві розпорядження, причому не завжди адекватні. Так, 1840 року Д.Г. Бібіков зобов'язав дворянство сплачувати по 3 коп. подушного податку з кріпаків на розвиток освіти у вигляді «добровільного податку». Ці, власне, примусові добродійні кошти, – якщо загалом добродійність може окреслюватися як примусова дія – мали виплачуватися протягом дванадцяти років, починаючи з 1 січня 1841 р. й офіційно називалися «грошові пожертви на новоутворені, замість скасованих, наукові заклади». Скасованими були, передусім, польські навчальні заклади на Правобережжі [4, 219]. Саме гімназії стали об'єктом найбільшої зацікавленості добродійників, принаймні в другій половині XIX ст. Щодо першої половини століття, то звести статистичні дані про обсяг добродійних пожертв досить складно з причини відсутності систематичної звітності та постійної переорганізації навчальних округів [4].

Добродійність у сфері гімназійної освіти правобережних губерній Київського учбового округу мала свою специфіку, особливо на початку XIX ст., оскільки до 1795 р. території західних губерній України належали

до Речі Посполитої. Домінування польської освіти на Правобережжі докорінно знизилося лише після польського повстання 1831 р. [5]. Що ж до лівобережних губерній, які на початок XIX ст. належали до Харківського учбового округу, то тут також ішлося про заснування гімназій та училищ, але добродійна допомога як соціокультурне явище розгорталася набагато повільніше. Малоросійський генерал-губернатор князь О. Куракін з жалем писав до міністра П. Завадовського, що він розраховував на більш активну участь місцевого дворянства в організації гімназії в м. Полтаві, але успіху не досяг. Це було в той час, коли на Правобережжі вже збиралися значні «вічні фондуші» на Волинську гімназію й гімназії в інших містах краю, ініційовані Т. Чацьким [6, 198].

Форми добродійності у сфері середньої освіти у XIX ст. були представлені стипендіальними фондами, фондушами на утримання гімназій, разовими (придбання обладнання, посібників тощо) та матеріальними пожертвами (нерухомість, література тощо), а також діяльністю (негрошовою) добродійністю (безкоштовне утримання пансіону, безплатні медичні консультації тощо). Значну частку в системі добродійності становила діяльність товариств допомоги незаможним учням та інших добродійних організацій у середніх навчальних закладах. Безперечно, польська громада округу брала якнайактивнішу участь у заснуванні стипендій, конвіктів та наданні фінансової допомоги.

Мемуарна література XIX – початку XX ст. дає уявлення про ставлення місцевої громади до перенесення фондушів і кадрового потенціалу ліцею до Київського університету: «Як з різнорідними колекціями і книгами з кременецьких зібрань – не менш безоглядно вчинено і з фондушами ліцею. Вони повстали з даровизн поляків Волині, Поділля, України. Добродійність призначалася виключно на заклад, що навчав рідною мовою, зберігав цю мову... Не шануючи прав власності, не зважаючи на застереження, забрано фондуші і записи, аби нащадки жертводавців навчалися в зворотному напрямку», – писав Маріян Дубецький [7, 16].

Станом на 30-ті роки XIX ст. уже було створено певне законодавче тло для добродійної діяльності. У 1865 р. фондуш Волинської гімназії, що перейшов до університету св. Володимира, склав 529 577 руб. – значні кошти, які вимагали серйозного ставлення з боку законодавства [8].

Важливий засіб поліпшення діяльності гімназій Т. Чацький вбачав у поєднанні зусиль місцевого населення з діяльністю уряду. Першим результатом цієї взаємодії було удосконалення матеріальної бази училищ та гімназій приватними добродійними внесками. Уряд, безперечно, розраховував на меценатство і приватну благодійність. Тому Т. Чацький особисто звертався до місцевих губернаторів, предводителів дворянства

з рекомендаційними листами від міністра освіти та попечителя А. Чарториського і збирав кошти на устрій гімназії в Кременці та інших містах південно-західних губерній.

У 1883 р. у Кам'янець-Подільській гімназії було створено стипендіальний фонд імені маршалка Олександра Садовського для двох учнів-католиків; у 1888 р. – фонд імені Емілії та Адама Вандаловичів, у 1887 р. – імені князя Алойзи Щепанського (на чотири стипендії), у 1899 р. – імені Альберта Городницького (одна стипендія), у 1904 р. – імені Базиля Савицького (дві стипендії). У Немирівській гімназії в середині XIX ст. існувала стипендія імені Болеслава Потоцького для одного учня [4].

Житомирська чоловіча гімназія, крім державних коштів, утримувалася за рахунок пожертв заможних волинських шляхтичів. Наприклад, Зигмунт Прушинський у 1852 р. подарував гімназії меблі. Існували також приватні стипендії для незаможних учнів гімназії: стипендіальний фондуш доктора медицини Яна Лернета на суму 30 000 руб., фондуш А. Ляховича на суму 50 000 руб., місцева шляхтянка Ельжбета Іжицька пожертвувала 3 000 руб. тощо. У 60-ті роки XIX ст. при гімназії існував також інтернат для учнів, яким завідував випускник кременецького ліцею Ян Бафталовський.

Загалом успіхові доброчинної культурно-освітньої діяльності польської громади Правобережжя в середині XIX ст. сприяла коротка зміна соціокультурної політики російського уряду у 1855 – 1863 рр. Олександр II, що вступив на трон у 1855 р., повернув шляхті деякі її привілеї, призначив куратором Київського учбового округу відомого своїми ліберальними поглядами М.І. Пирогова, дозволив викладання польської мови у деяких гімназіях. Студенти університету св. Володимира заснували «Товариство наукової допомоги польському народові Волині, Поділля і Київщини». Товариству вдалося заснувати 43 ремісничі та елементарні школи. У Житомирі Товариство доброчинності заснувало ремісничу школу і кілька притулків для дівчаток-сиріт. Важливу культурну місію виконувало Товариство розповсюдження польських книг, яке мало свою книгодрукарню і випускало дешеві польськомовні видання. Засновано було також кілька громадських читалень, товариство лікарів та землеробське, діяв польський театр. Саме в цей час проявилася доброчинна діяльність на Волині відомого польського письменника та громадського діяча Юзефа Ігнаці Крашевського (1812 – 1887) [9-10]. Заступивши на посаду куратора гімназії, Ю. І. Крашевський зробив інспекцію коштів на утримання найбідніших учнів. Його діяльність на посаді куратора гімназії сприяла покращенню харчування дітей. Він матеріально допомагав багатьом гімназістам, купуючи для них одяг,

книжки, сплачуючи різноманітні податки і внески. У будинку куратора весь час перебували на утриманні кілька вихованців.

Детальній повній відомості щодо всіх добродійних внесків на розвиток середніх навчальних закладів Правобережжя представлені в «Указателе пожертвованных капиталов по Министерству народного просвещения» [11]. Найбільшу кількість жертв ми спостерігаємо, звичайно, по київських гімназіях, що підтверджує тезу про збіг активності добродійної діяльності з фінансово-економічним статусом регіону. Кількість жертв далеко не завжди була прямо пропорційна їхній сумі, як, наприклад, у Луцькій гімназії, де основну добродійну допомогу склав фондуш доктора Яна Лернета. Основна маса добродійних капіталів станом на 1912 р. залишалася на правобережній частині Київського учбового округу, що можна пояснити можливістю подальшого використання давніх фондушів польської шляхти на утримання навчальних закладів у Київському учбовому окрузі.

Найбільш значущі стипендіальні та «вічні» фондуші в південно-західних губерніях на початку XIX ст. припадали на Кременецьку (Волинську) гімназію. М.Ф. Владимирський-Буданов так характеризував Т. Чацького, цитуючи попечителя Київського учбового округу Є. фон Брадке: «Кременецький лицей був влаштований знаменитим Чацьким, людиною знатною, заможною, всіма поважаною, надзвичайно освіченою і до фанатизму відданою навчальній справі, для успіхів якої він був готовий на всіляку жертву. Він старався добувати потрібні суми, пропонуючи свої клопотання, а рідкісні книги та інші визначні предмети просто крав власноруч» [12, 2].

Особливою формою добродійної допомоги учням Кременецького лицю стали конвікти. Так, діти заможних батьків мешкали при монастирях або на квартирах вчителів з оплатою за домовленістю. Для всіх інших були організовані пансіони (конвікти), оплачувані з добродійних коштів гімназії. Т. Чацький розташовував вихованців у приватних будинках по вісім-десять чоловік, попередньо зібравши відомості про добру репутацію власників будинків. Таке утримання учнів лицю забезпечувало додатковий догляд за ними. З іншого боку, завдяки добродійній допомозі місцевої громади краю мешканці Кременця мали додаткову можливість заробити на прожиття. Конвікти розподілялися на «фондушові» і «вільні». Крім того, заможні учні гімназії утримували двадцять своїх колег. Цей факт підтверджує, що «Кременецька гімназія ніколи не дозволяла своїм учням припускатися думки, що існує якась різниця між шляхтичем і не шляхтичем» [13, 25]. Однак після смерті Т. Чацького дирекція гімназії під тиском влади змушена була провести

деякі зміни. Були ліквідовані дрібні фундушові конвікти і створена єдина велика казармена бурса.

Доброчинною діяльністю у ліцеї займалися й самі студенти, створюючи громадські організації. Так, наприклад, існувало «Молодіжне товариство доброчинності Волинської гімназії». Основи доброчинного товариства заклав випускник Кременецької гімназії Флоріан Лашовський, котрий звернувся 28 вересня 1814 р. з офіційною пропозицією до тодішнього візитатора Філіпа Пляттера щодо створення організації, яка б матеріально допомагала учням гімназії. На наступний день на зібранні молоді Волинської гімназії був призначений голова товариства – Карл Синкевич, головний касир – Шимон Заборовський. Крім того, існувало «Товариство приятелів науки», яким керував особисто Ф. Пляттер [14].

Алойзи Осінський, свого часу викладач Кременецького ліцею, зібрав та систематизував наявні на той час відомості про фундаторів ліцею і виклав їх у спеціальній праці на пам'ять діяльності Т. Чацького [15]. Так, найбільші фундуші надали родини Потоцьких, Четвертинських, Чарториських, Любомирських, Яблоновських – відомих магнатів Правобережжя. Незважаючи на етнічний, навіть дещо кланово-етнічний характер доброчинності (оскільки ідея все-таки полягала в збереженні й поширенні польськокомовної класичної освіти на території кількох губерній), – до цього списку долучилися й представники інших етнічних груп, наприклад, єврейської громади. Щоправда, їхня участь у справі фундування навчальних закладів була досить обмеженою (і незначною фінансово).

1831 – 1863 рр. можна характеризувати як період згортання системи доброчинності поляків на території Правобережжя, незважаючи на тимчасове сприяння російського уряду в розвитку освіти поляків. Освіта для польської етнонаціональної меншини стала основним знаряддям збереження ментальності, постійної етнічної самоідентифікації в межах етнічного ареалу, територіально та адміністративно розділеного між кількома державами.

Д. Бовуа писав про наслідки репресивного періоду: «Найбільш гнітюче враження після 1831 р. справила повна відміна польської шкільної мережі, успадкованої після Комісії національної освіти і добре розвиненої після приєднання... До 1831 р. у трьох наших губерніях поляки одержували освіту в 19 середніх, переважно монастирських, школах... у 1822 р. вони нараховували 1461 учня» [16, 276-277].

У 1832 р. російським урядом було запроваджено російську мову як єдину для діловодства, що, між іншим, означало русифікацію державних навчальних закладів для поляків. Значна їх частина була

просто скасована, а учні відправлені на деякий час додому під приводом епідемії холери.

Проте діяльність парафіяльних та повітових трикласних шкіл для поляків західних губерній, як і раніше, підтримувалася за рахунок пожертв місцевої шляхти. Скасування діяльності одних римокатолицьких та греко-католицьких орденів та обмеження діяльності інших призвело до того, що система шкільництва була позбавлена значної фінансової підтримки. Тому в середині XIX ст., коли генерал-губернатор Д.Г. Бібіков почав перереєстрацію фондусів, це призвело до значних непорозумінь щодо невизначеності долі фондусів католицьких монастирів [17].

Д. Бовуа пише, що скасування добродійної діяльності католиків розпочалося, власне, коли «3 грудня 1831 року Комітет у справах західних губерній затвердив правила конфіскації католицьких монастирів. Визначено три категорії: а) релігійні ордени, які брали участь у повстанні; б) ордени, які мають кріпаків-некатоликів; в) ордени, які не мають мінімальної кількості ченців згідно з канонічними правилами... Д. Блудов склав список, до якого увійшли 304 монастирі й абатства правобережних губерній, і ліквідує майже дві третини» [16, 299]. Уважно придивившись до переліку скасованих монастирів, можна відзначити цікаву закономірність: переважна їх більшість належали тим орденам, які найбільш активно підтримували своїми жертвами розвиток освіти в цілому краї – домініканцям (з 85 монастирів скасовано 55), францисканцям (з 41 монастиря скасовано 31), кармелітам (з 32 монастирів скасовано 25). І справа полягала не лише в бажанні російського уряду послабити вплив польської шляхти на розвиток шкільництва в краї; просто згадані ордени були найзаможнішими, тому й надавали серйозну добродійну підтримку освіті краю. Їх скасування переводило ці значні надходження до бюджету держави або бюджету православного Святого Синоду. А йшлося дійсно про величезні кошти: так, майно конфіскованих католицьких маєтностей Кам'янецької та Луцької єпархій, розміщених на території Київського учбового округу, оцінювалося разом в 410 049 руб. сріблом.

Після ліквідації католицьких орденів, які здійснювали освітню діяльність і надавали добродійну підтримку у сфері освіти округу, Д. Г. Бібіков наказав скласти загальний список приватних фондусів і пожертв на освіту з боку уніатських орденів. Були конфісковані і передані новоствореним російським школам фондусі піарів з Межиріч і Дубровниці, тринітаріїв з Теофіполя і василіан з Володимира, Любара, Овруча і Почаєва [16, 302].

Католицьке духовенство не погодилося фінансувати світські навчальні заклади в губернії зі своїх фондів, посилаючись на різні причини: зниження рівня свого достатку, заборону їм самим вести навчання (а натомість вони мусили утримувати світського вчителя своїм коштом), непоінформованість священиків навіть про те, куди попередні їхні прибутки розподілялись, бо, як вони вказали у листі, ніхто їх про те не питав [18, арк. 6].

У другій половині XIX ст. ситуація з доброчинністю польської етнопонаціональної меншини в Київському учбовому окрузі разюче змінюється: її соціальний статус уже не був таким, щоб сприяти розвитку доброчинності. У звітах почесних попечителів Київського учбового округу, куди входили правобережні губернії, нечасто можна знайти польські прізвища доброчинців у сфері освіти, яких би особливо відзначав попечитель. Це свідчення того, що доброчинність перейшла на рівень позаінституційний, внутрішньо орієнтований на потреби польської громади.

Література

1. Витте Ф. Извлечения из отчета о ревизии учебных заведений Киевского учебного округа в 1862 году. – Б. м. в., б. р. в. – С. 21.
2. Андрияшев А. Материалы для истории учебных заведений Черниговской дирекции с 1789 – 1832 г. – К., 1865. – С. 43.
3. Борисенко В., Левченко І. Культурно-освітня діяльність громадськості Лівобережної України в 1825 – 1860 рр. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – С. 23.
4. Zasztowt L. Kresy 1832 – 1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawniej Rzeczpospolitej. – Warszawa, 1997. – 455 S. – S. 219.
5. Сейко Н. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – поч. XX століття: Монографія. – Житомир: ЖДПУ, 2001. – 226 с.
6. Василевский В. Полтавская гимназия с 1808 по 1831 год // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Вып. 3. – Полтава, 1907. – С. 198.
7. Dubiecki M. Młodzież polska w Uniwersytecie Kijowskim przed rokiem 1863. – Kijów, 1909. – S. 16.
8. Knot A. Z dziejów ofiarności Podola, Wołynia i Ukrainy na cele oświaty w dobie Polskiej Niepodległej // Nauka Polska. – T. XVI. – Warszawa, 1932. – S. 26 – 32.
9. Baranowski B. J.I. Kraszewski. Jego życie i zasługi. – Lwów, 1919. – 32 s.; Danek W. Józef Ignacy Kraszewski. – Warszawa, 1976. – 322 s.
10. Kraszewski J. Listy do rodziny 1820 – 1863 / Opr. W.Danek. – Warszawa,

1972. – 422 s.

11. Указатель пожертвованных капиталов по Министерству народного просвещения. – СПб, 1912. – 479 с.

12. Владимирский-Буданов М. История Императорского Университета св. Владимира. – К., 1884. – С. 2.

13. Witte K. O szkole Krzemienieckiej. – Warszawa, 1843. – S. 25.

14. Коляденко С. Кременецкий лицей у системі освіти Волині у ХІХ – першій половині ХХ століття: Монографія. – Житомир: ЖДПУ, 2002. – 124 с.

15. Osiński A. O życiu i pismach Tadeusza Czackiego. – Krzemieniec, 1816. – 412 s.

16. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К.: ІН ТЕЛ, 1996. – С. 276 – 277.

17. 20 августа 1804 г. О предоставлении с поиезуитских имений сбора и дохода на содержание училищной части по Виленскому округу и об обращении отпущенных: Сборник постановлений по Министерству Народного просвещения. – Т. 1: Царствование императора Александра I. 1802 – 1825. – СПб, 1864. – С. 238.

18. О предполагаемом открытии в Подольской губернии светских приходских училищ, на счет фондуша, пожертвованного Римско-католическим духовенством Каменец-Подольской епархии. – ЦДІАУК, Ф. 707, оп. 309, спр. 707, 1834 – 1843 pp. – Арк. 6.